

ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ФРАНЦІЇ 1789 р.

О.Г. Козинець
кандидат історичних наук, завідувача
кафедри історії та теорії держави і права,
конституційного та адміністративного
права Чернігівського державного
інституту права, соціальних технологій
та праці

У XVII ст. у Західній Європі починається нова епоха, яка так і була названа – Новий час. Її зміст став якісно новим станом суспільства людей, яке за своїм соціально-правовим характером стає громадянським. Індивіди із підданих свого обоженюємого правителя стають громадянами, що означає у суспільно-політичному житті якісну зміну їх становища у суспільстві та державі. З початком Нового часу почала утверджуватися нова система цінностей нового суспільства, індивіди якого відтепер мають не тільки обов'язки, а й низку визнаних законом прав і свобод.

Серед важливих факторів, які сприяли процесу звільнення людини з-під влади абсолютного монарха, пана і таке інше значною мірою на цей процес вплинуло виникнення і поширення принципово нових суспільно-політичних ідей.

У Новий час набуває іншого забарвлення вчення про природне право. По-перше, воно було звільнене від богословських трактовок. По-друге, саме поняття природного права було визначено ясніше і точніше, ніж у римських юристів, яких не без підставно вважають засновниками теорії природного права.

В основу нової правової ідеології була покладена філософія раціоналізму, проголошена французьким філософом Рене Декартом (1596-1650 рр.). Під впливом філософії раціоналізму Нового часу наука права зробила своїм головним предметом розробку природного права. Цей новий напрям в

правознавстві сформувався в школу природного права, що панувала в юриспруденції протягом XVII – XVIII ст.ст. Засновником зазначеної школи був голландський юрист, політик, дипломат Гуго Гроцій (1583-1645 рр.). Політичні тенденції школи природного права змінювались з плином часу: спочатку її представники хотіли дати розумне пояснення порядку відносин між людьми, що склався, а пізніше прагнули зруйнувати історичні основи існуючого положення справ та замінити їх більш розумними, більш гуманними.

Таким чином, в Новий час теоретики правознавства основне завдання вбачали в розкритті раціоналістичними засобами абсолютного, незмінного, рівного для всіх народів та часів права, яке дане самою природою, а тому стоїть вище позитивного права.

Спочатку такі ідеї були втілені у релігійні форми, але вже у XVIII ст. антифеодальна ідеологія набуває світського характеру. Саме французькі мислителі-просвітники – Вольтер, Монтеск'є, Руссо – виклали основні ідеї передової політичної думки того часу. Так сформувався соціальний ідеал нового суспільства, де людина визнавалась вищою соціальною цінністю, де їй гарантувалась свобода.

Так почався процес становлення громадянського суспільства, який проходив нерівномірно. В авангарді руху за побудову нового суспільства йшли Англія, США, Франція. Запізнилися більше ніж на сто років інші країни Заходу та Сходу, зокрема, Німеччина, Італія, Японія, Китай Туреччина та багато інших.

Досвід будівництва громадянського суспільства нараховує століття років і включає багато держав, але враховуючи внесок кожної з них у процес становлення громадянського суспільства хотілося б виділити Францію. Оскільки, вона не тільки отримала пальму першості у створенні та розробці нової ідеології, але й, на наш погляд, стала прикладом боротьби за права та свободи в інших державах.

У XVI ст. у Франції тривав процес становлення необмеженої чи абсолютної монархії. Король Франциск I був упевнений у своїй необмеженій

владі про що свідчило те, що ним жодного разу не були скликані Генеральні штати (станово-представницька установа феодальної Франції), а на своїх указах він писав: „Така моя добра воля”. Найвищого розвитку абсолютизм досяг за Людовіка XIV, який вважав, що воля бога полягала в тому, щоб кожен підданий покорявся королю без міркувань. Так, французькі королі у XVIII ст. мали необмежену владу.

Особливістю улаштування державного апарату феодальної Франції була продаж посад чиновників, а також передача державних посад у спадок. Таким чином, особисті якості людини не відігравали ніякої вирішальної ролі – все залежало від наявності грошей або титулу.

Так, в часи абсолютизму у Франції по суті існувало особисте правління короля, що означало відсутність зв'язку між окремими державними відомствами та безвідповідальність міністрів.

До революції 1789 р. у Франції головною рисою права був партикуляризм, як і раніше у XVIII ст. на півдні домінувало римське право, а у центрі та на півночі – звичаєве право, національне право. Крім законів існували королівські укази, феодальне право, звичаї.

Найосвіченіша частина французького суспільства розуміла необхідність змін, але на шляху цього процесу було багато перепон: класовий та становий склад суспільства, старий феодальний порядок землеволодіння, політичний устрій країни. Щоб досягти законодавчої єдності потрібно було зламати спротив провінцій, які оберігали свої юридичні звичаї, а також католицької церкви. Таким чином, французам у XVIII ст. до революції особисті свободи були не відомі. Оскільки, національність, стать, соціальне становище, релігія, професія створювали цілий ряд нерівностей за діючими в ті часи законами.

Отже, за часів абсолютизму окрема особистість приносилась у жертву державі. І тільки під час французької буржуазної революції проблема звільнення особи з-під влади короля, феодала, а в сім'ї – батька була вирішена.

Ідею загальної рівності людей, що виникла у стародавньому світі, не було реалізовано до Нового часу. Проте її не забули і розвивали з різних позицій, у різних формах і напрямках. Практичне вираження цієї ідеї у середньовіччі мало обмежений, становий характер і являло собою закріплення станових прав і свобод. Водночас це був історично перспективний напрямок, який вплинув на формування тих тенденцій та юридичних конструкцій прав і свобод людини, з якими пов'язані сучасні уявлення про права людини.

Історія прав людини знає ряд актів від початку XIII ст. в яких закріплені основні права людини і громадянина. У правових документах різних держав були сформовані права людини спочатку у станово-обмеженому варіанті, потім поступово поширились на інші соціальні верстви і, нарешті, були визнані сучасною світовою спільнотою. В цьому процесі поступової універсалізації положень про правову рівність людей і права людини істотну роль відіграли уявлення про природні та невідчужувані права людини. Важливе історичне значення мало проголошення свободи і правової рівності всіх людей у Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 р.

Ідея Декларації виникла в липні 1789 р. в ході роботи над конституційним проектом. Оскільки стало ясно, що розробка остаточного тексту Конституції буде потребувати значного часу, то було прийнято рішення в спеціальному короткому документі проголосити основоположні принципи майбутнього конституційного устрою, звернувши особливу увагу на найважливіші права і свободи громадян. Був сформований комітет, до складу якого увійшли М.Лафайет, О.Мірабо, Е.Сійєс, Ж.Мунье і А.Дюпор. 17 серпня комітет представив свій проект, що складався з 24 статей, на розгляд Зборів. У ході обговорення багато статей проекту були істотно змінені на користь більшої лібералізації. У остаточному вигляді документ став складатися з 17 статей. Отже, 26 серпня декларація була прийнята.

Не будучи документом вузько юридичного значення, Декларація спочатку мала більш загальний політико-правовий характер. У ній були виражені найбільш

істотні державно-правові вимоги революційного буржуазного класу, сформульовані основоположні ідеї майбутнього конституційного режиму. Теоретичною базою Декларації стали концептуальні переконання французьких просвітителів XVIII ст. (Ф. Вольтера, Ж.Ж.Руссо, Д.Дідро, Ш.Л.Монтеск'є, К.Гельвеція), ідеї великих англійських мислителів (Дж.Локка, Дж.Мильтона, В.Блекстона). Юридична якість Декларації 1789 р. виявилася надзвичайно високою: її авторам вдалося в чіткій, лаконічній, логічно витриманій формі викласти основні положення прогресивної політичної думки того часу. Декларація розроблялася в той момент, коли революційний табір ще не розпався на окремі політичні течії, коли він був ще тісно згуртований в єдиному пориві боротьби з абсолютистським ладом. Тому Декларація була сформульована у дусі об'єднуючого загальнонаціонального маніфесту, а її ідеї загальної свободи, рівності і братства опинилися близькі по духу буквально всім соціальним прошаркам, здібним до революційної ініціативи.

За задумом авторів Декларація є зведенням загальновизнаних прав і свобод, викладених в урочистій формі від імені представників французького народу, стурбованих створенням нового суспільного устрою. За своїм змістом Декларація є урочистим проголошенням переліку природних прав людини, що належать їй за природою від народження і тому невід'ємних і священних. Права громадянина пов'язані з приналежністю людини до державної організації, іменованою в тексті політичною асоціацією (політичним союзом).

Сам жанр урочистого проголошення прав і свобод не був новим в історії: досить пригадати Велику хартію вільностей 1215 р., Білль прав 1689 р. (первинна його назва - Декларація прав) або Декларацію незалежності США 1776 р. з її переліком природних і невідчужуваних прав (життя, свобода, отримання щастя). Особливістю французької Декларації став намір творців зробити її частиною писаної конституції країни.

Спираючись на політичну ідеологію епохи Просвітництва, Декларація витримана у дусі концепції суспільної держави, побудованої на невід'ємних правах громадян, витікаючих з їх природного стану.

Прийнята Декларація прав людини і громадянина складається з преамбули і 17 статей, що нагадують християнські заповіді і що частково конкурують з ними. Про практичне призначення Декларації мова йдеться в преамбулі:

- вона нагадує співгромадянам, що „лише нещасття, забуття прав людини і неповага до них є єдиними причинами суспільного лиха”;
- відтепер Декларація буде незмінно перебувати перед поглядами всіх членів суспільного союзу і постійно нагадувати їм їх права і обов’язки;
- дії законодавчої або виконавчої влади можуть тепер бути „щохвилини бути порівняні з метою всякого політичного встановлення” і завдяки такій процедурі стануть „більш шановані”;
- вимоги громадян тепер ґрунтуватимуться „на простих і безперечних принципах” і завжди будуть звернені до „підтримки конституції і до загального блага”.

Такою стала обдумана і зважена відповідь на дуже актуальне питання, навіщо потрібні закони і програмні заяви про них в новому суспільному і політичному союзі. Все це лише частково співставно з аналогічним декларуванням цілей окремих законовстановлень – від Законів Хаммурапі до Великої хартії вільностей, і в цьому своєрідність даного документа періоду Французької революції.

У Декларації права і свободи розділені на права людини і права громадянина. Ці права і свободи тісно пов’язані з приналежністю всієї верховної влади нації як сукупності громадян, як політичної асоціації громадян. Обмеженням прав є вимоги закону, який є виразом загальної волі.

Права людини (природні права людини) включають свободу, рівність, власність, безпеку і опір гнобленню. „Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах” (ст. 1). „Метою всякого політичного об’єднання є збереження природних і невід’ємних прав людини. Ці права суть свобода, власність, безпека і опір гнобленню” (ст.2). Пізніше в ст.17 мова йшла, що право власності є „священним і недоторканим”. Ця

обставина дала підставу одному з укладачів Декларації, депутату Мун'є, підкреслити відоме розходження між правом на рівність і правом власності в країні, де є „безліч людей без власності”. Проте компенсацію цієї нерівності він бачив в рівному праві на свободу.

Права громадянина засновані на правах людини і на верховенстві влади народу (по відношенню до повноважень і дій влад законодавчої, виконавчої і судової). Вони включають перелік громадянських свобод разом з їх законними передумовами (ст. 4-6, 10-11) і законними гарантіями (ст. 7-9), а також перелік гарантій участі в політичному управлінні (ст.12-16).

„Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому. Таким чином, здійснення природних прав кожної людини зустрічає лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж самими правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом” (ст. 4). Далі робиться уточнення про характер заборон: „Закон може забороняти лише діяння, шкідливі для суспільства. Все те, що не заборонене законом, то дозволено, і ніхто не може бути примушений до дії, що не наказує закон” (ст. 5). Тут все ясно з призначенням законів у справі забезпечення користування правами людини, алене зовсім ясним є зміст шкоди, яка може бути причинена іншому або іншим. Закон визначається як „вираз загальної волі”, тому всі громадяни самі або через представників можуть брати участь в його створенні. „Оскільки всі громадяни рівні перед законом, то їм відкритий в рівній мірі доступ до всіх суспільних посад, місць і служб залежно від їх здібностей; єдиною відмінністю при рівності можуть бути достоїнства і талант” (ст. 6).

З конкретних політичних свобод вказана свобода висловлювання думок, з уточненням: „навіть релігійних” і з обмовкою: якщо вона не порушує громадський порядок, встановлений Законом (ст. 10). Далі уточнювалося, що „вільний вираз думок є одне з дорогоцінних прав людини” (тобто право це одночасно перебуває в користуванні і людини, і громадянина) і що

обмеження в користуванні ним встановлює Закон, який забороняє „зловживати цією свободою” (ст. 11).

Законними гарантіями прав громадянина забезпечується недоторканність і безпека громадянина. „Людину можна звинуватити, заарештувати або затримати лише у встановлених Законом випадках і встановленій формі. Той, хто самовільно видає накази або вимагає виконувати їх, повинен бути покараний” (ст. 7). „Закон повинен встановлювати тільки безумовні і очевидно необхідні покарання. Ніхто не може бути покараний згідно із законом, який не був виданий і введений у дію перед здійсненням злочину” (ст. 8). „Оскільки кожна людина вважається невинною, поки не доведена її вина, в тих випадках, коли необхідний її арешт, з арештованим не мають права поводитися жорстоко” (ст. 9). Остання стаття містить формулу презумпції (припущення) невинуватості людини до винесення їй судового звинувачувального вироку.

I, нарешті, група статей, яку французький конституціоналізм Ж.Ведель називає „малим кодексом політичного буття”. „Забезпечення прав людини і громадянина вимагає публічної влади, яка використовується для вигоди всіх, а не для користі тих, кому вона довірена” (ст. 12). „Для утримання публічної влади і для витрат по управлінню необхідний загальний внесок; він повинен бути розподілений між громадянами згідно їх становищу” (ст.13). „Громадяни мають право самі або через своїх представників констатувати необхідність публічного обкладення, вільно давати згоду на його введення, стежити за витрачанням і визначати його пайовий розмір, суму, що підлягає обкладенню, порядок і тривалість стягування” (ст.14). „Суспільство має право вимагати звіту від кожного публічного посадовця про його службово-адміністративну діяльність” (ст.15). „Суспільство, в якому не затвердилася гарантія прав і не встановлено відособлення влад, не має ніякої конституції” (ст.16).

Багато формулювань тексту, у створенні яких брали участь такі видатні діячі революції, як **маркіз Лафайет**, **граф Мірабо**, **абат Сійсс** та ін., відрізняє

виразна стислість, при якій ясність викладу поєднується з ясністю думки, ідеї, правової і доктринальної конструкції. Наприклад, в ст.16 дається своєрідне загальнодоступне визначення тому, що згодом назвуть правовою державою або конституційною державою.

У Декларації знайшли відображення багато ідей французьких просвітників, що жили і творили незадовго до цих подій. Наприклад, ідеї про верховенство влади народу, про закон як загальну волю і священність права власності належать Ж. Ж. Руссо (1712 - 1778).

Ідея про важливу роль відособлення гілок влади в справі забезпечення необхідних умов для користування політичною свободою громадян належить Ш.Л. Монтеск'є (1689-1755). Його тлумачення свободи відтворюється у ряді статей Декларації. У трактаті „Про дух законів” він писав, що свобода – це право робити все, що дозволяють закони; навіть якщо б громадяни і могли робити те, що закони забороняють, свободи у них не стало б більше, оскільки це ж могли б робити й інші громадяни.

У той же час праворозуміння населення і навіть освічених станів тієї пори було не завжди адекватно стану законодавчої техніки і не позбавлено суперечності. Багато з положень Декларації і подальших встановлень навіяні текстами і формулами з наказів населення різних міст і областей країни, направлених членам Генеральних штатів і всьому складу цих зборів.

Завершальною статтею Декларації стала її остання 17-а стаття, що закріпила принцип священності і недоторканності права приватної власності, - права, яке згідно ст. 2 було віднесене до розряду «природних і невід'ємних» прав людини. Обмеження або позбавлення права власності могло відбутися лише у разі встановленої законом безперечної суспільної необхідності і за умови справедливого і попереднього відшкодування. Можна стверджувати, що концепція 17 статті Декларації походить з твердження Ж.Ж.Руссо, який вважав, що право власності - саме святе з усіх прав, а тому важливіше, ніж сама свобода. Власність же – істинна основа громадянського суспільства.

Декларація зробила величезний революційний вплив не тільки на світогляд французької нації, але і на розуми всього сучасного людства. Автори Декларації мали всі підстави стверджувати, що вони розробили програму дій „для всіх народів і на всі часи”. Буржуазія, що все-таки здобула владу, зробила все необхідне, щоб надати ідеям цього документа своє власне, утилітарно-класове тлумачення. Багато керівників конституціоналістів були схильні розглядати Декларацію як сукупність ідеальних принципів, розрахованих на тривалу історичну перспективу, але зовсім не призначених до негайної практичної реалізації.

Ілюзії відносно справжньої рівноправності всіх громадян, справедливого поділу власності, ліквідації феодального гніту в селах і безробіття в містах, зниження цін на продукти харчування дуже скоро виявилися розвіяними. Як показали подальші події, в нормативних актах, що приймалися за ініціативою конституціоналістів, стали все наочніше виявлятися випадки не тільки фактичного, але і нормативного порушення основоположних принципів Декларації. Так, декрет, присвячений порядку обрання представників в Національні і в муніципальні збори, прийнятий 22 грудня 1789 р., встановив поділ всіх громадян на „активних” і „пасивних”. Перші з них, що володіли майновим цензом, допускалися до участі у виборах; „пасивні” ж громадяни позбавлялися виборчих прав. Ухвалення цього декрету означало серйозний відступ від принципів Декларації прав людини і громадянина, закріплених, зокрема, у 6-й статті. Значна кількість громадян, що не підпадала під кваліфікаційні вимоги „активних”, опинилася в розряді „пасивних”. Проте заперечення, з якими виступили проти цього декрету ряд депутатів (зокрема М.Робесп’єр), були залишені без уваги.

Одночасно Установчі збори вжили заходи, направлені на припинення проявів анархії в країні, підбурювання до непокори, на зміцнення порядку і спокою. Так, закон про військове положення (21 жовтня 1789 р.) проголосив злочинними всякі скупчення народу, озброєні і незброєні. Місцевій владі

дозволялося залучати для розгону „бунтівних зборищ” загони Національної гвардії, регулярні війська і жандармерію.

Автори Декларації прав людини і громадянина 1789 р. швидше за все розуміли нездійсненність у найближчому майбутньому багатьох прав і свобод, які вони проголошували в цьому документі. Але сам факт проголошення свободи, рівноправності, безпеки людини, національного суверенітету, поділу влад, демократичних принципів правосуддя був подією виняткового значення.

Декларація не була актом, що конкретно визначав компетенцію і порядок діяльності органів державної влади; швидше за все вона була абстрактно-філософським формулюванням принципів, на яких може бути побудовано громадянське суспільство і правова держава. Декларація виражала негативне відношення прогресивних представників французького суспільства до старого феодального ладу.

Представники буржуазії, що переважали в Установчих зборах, дали їй по суті своє, обов'язкове для країни тлумачення. Зміст документа було зорієнтовано на створення умов для розвитку буржуазного суспільства, на задоволення його корінних вимог.

Не можна сказати, щоб принципи Декларації реалізовувалися послідовно. Велика буржуазія, що прийшла до влади, прагнула представити буржуазне суспільство як „природне” і непорушне. Серед повноправних громадян держави верхівка третього стану хотіла бачити лише себе. І дуже скоро принципи Декларації почали порушуватися.

Література

1. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. – М.,2000.
2. Кучма В.В. Государство и право Нового времени (XVII-XIX вв.). – Волгоград,2002.
3. Рождение французской буржуазной политико-правовой системы. – Л.,1990.

4. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права в 2-х т. // под ред. К.И.Батыра, Е.В.Поликарповой. – М.,1996. – Т.2.
5. Юдовская А.Я. Эволюция права в государствах Европы и Америки (XVII-XIX вв.). – СПб.,1996.